

Adalékok Illyés Gyula és Hidas Antal barátságához

Ha valaki meghallja Illyés Gyula nevét, legelőször minden bizonnyal az *Egy mondat a zsarnokságról*, majd a népi írók mozgalma jut az eszébe róla. Hidas Antal nevének említésére – már ha ez a név ma bárkinek is mond valamit – a kommunista mozgalom és a *Vörös Csepel* kúszik elő emlékeinkből. Hidas élete végéig rendületlenül kommunistának, internacionalistának vallotta magát, Illyés baloldali érzelmű volt és maradt, de a nehéz időkben is vállalta a nemzeti értékeket, felemelte szavát előbb a parasztságért, majd a határon túli magyarokért. A két értékrendet egy világ választja el egymástól. Ennek ellenére Illyést és Hidast baráti viszony fűzte egymáshoz. Barátságuk „titkát” két okból sem tudjuk kellő mélységig feltárni. Az első a területi korlát. A másik, hogy hagyatékaik, kapcsolatuk elsődleges forrásai egyelőre csak korlátozottan hozzáférhetők. Éppen ezért „végleges” eredményeket nem ígérhetek, időnként kénytelen leszek feltevésekre hagyatkozni. Dolgozatomban két epizódra fogok összpontosítani, amelyek eddig fehér foltjai voltak az Illyés–Hidas-kutatásnak, már ha ilyenről egyáltalán beszélhetünk.

1959. március 19-i naplőbejegyzésében, fél évvel azelőtt, hogy Hidasék visszaköltöztek Magyarországra, Illyés pontosan jellemezte kapcsolatukat: „Különös barátság – most tapogatózó s erősödő – rokonszenv. Hidassal negyven éve találkoztam először, ötször-hatször, ha láttam. Aztán 1934-ben, szintén csak rövid időre, mert épp nyaralni mentek Ágnessel. Aztán 1955-ben, majd 57-ben. Az együtt töltött idő – órákban nézve – nem több, mint amennyit távoli ismerősével tölt az ember. De a közbeékelődött idő a hűség érzetét kelti, az egyik legmélyebb emberi érzelmét. S valóban, őszinte, mély barátsággal köszöntjük egymást.”¹

A „negyven év előtti alkalom” 1920-ra utal, amikor a Tanácsköztársaság bukása után kamasz baráti társaságuk azon törte a fejét, hogy miként segíthetnek a börtönbe vetett kommunistákon. Ezután elváltak útjaik, Illyés 1921-ben Párizsba, Hidas pedig némi kitérővel 1925-ben Moszkvába ment. 1934-ben Hidas hathatós közbenjárására Illyést meghívták a szovjet írók első kongresszusára Moszkvába, de Hidas rossz lelkiállapota miatt mindössze

pár mondatot váltottak egymással. 1955-ben sodorta őket újra egymás közelébe a sors, amikor Illyés Király István társaságában egy hónapot töltött a Szovjetunióban.² 1957-ben, harminckét évnyi távollét után Hidas magyar földre lépett, majd két év múlva családjával együtt végleg Budapestre költözött. A Kun-Hidas családnak Illyéséktől nem messze utaltak ki villát, ekkortól gyakran találkoztak.

A Mendl Irma-ügy

A Tanácsköztársaság bukása után a kommunista mozgalom magyarországi legális működése lehetetlenné vált, de a Magyarországi Szociáldemokrata Párt jobb szárnya, amely 1919. március 21-én ellenezte az egyesülést a Kommunisták Magyarországi Pártjával, súlyos kompromisszumok árán újjászerveződhetett és törvényesen működhetett. A szociáldemokrata párt baloldali, kommunistákhoz húzó tagjai ezeket az engedményeket megalkuvásnak tekintették, és a párt hamarosan kettészakadt. 1925. április 14-én megalakult a Magyarországi Szocialista Munkáspárt, amelyet vezetőjéről, Vági Istvánról Vági-pártnak is szokás nevezni. A Vági-párt legális volt, de – amint azt a hatóságok kezdettől fogva sejtették, ám bizonyítani nem tudták – egy idő után az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja fedőszerveként működött.

Négy hónappal az MSZMP megalakulása után, 1925. augusztus 18. és 21. között Bécsben, a Poale Cion, a cionista munkás-világszervezet könyvtárában huszonkét (!) fő részvételével összeült a KMP I. kongresszusa. Az MSZMP-t többek között Vági István, Hámán Kató, Gögös Ignác, a KMP moszkvai szárnyát Kun Béla, a bécsit pedig Landler Jenő képviselte. Egyértelmű volt, hogy a Moszkva elvi és anyagi támogatását élvező moszkoviták a kommunista mozgalom vezetői, és a KMP elérkezettnek látta az időt, hogy ténylegesen is átvegye a Vági-párt irányítását. Ebből a célból Kun Béla javaslatára illegális munkára Magyarországra küldték Rákosi Mátyást és Hirossik Jánost. (Hirossik Landler embere volt, és hamarosan súlytalanná vált.)

¹ ILLYÉS Gyula: *Naplőjegyzetek (1946–1960)*. Szerk. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1987, 468.

² Erről lásd BABUS Antal: *Illyés Gyula és Király István a Szovjetunióban = Uő: Árral szemben. Tanulmányok, esszék, kritikák*. Miskolc, Felső-magyarország, 2007, 31–46.

Hidas Antal,
1960
Fotó:
Zinner Erzsébet,
MTI

A Tanácsköztársaság bukása után Rákosi keresztül-kasul cikázott Európában, fáradhatatlanul terjesztette a kommunista propagandát Olaszországban, Franciaországban, Németországban, Ausztriában. Részt vett a Kommunista Internacionálé moszkvai kongresszusain, 1921 nyarán, a III. kongresszuson a végrehajtó bizottság irodájának titkárává választották. 1924 decemberétől Budapest, Bécs és Moszkva között ingázott. Rákosi rendkívül fontos szerepet játszott ezekben az években, így természetes volt, hogy a KMP I. kongresszusán a magyarországi ügyek irányításával megbízott háromtagú titkárság tagjává választották, és ebben a minőségében küldték Magyarországra. 1925. szeptember 7-én érkezett Budapestre, Horthy rendőrsége azonban kitűnően végezte a munkáját: két hét múlva, 1925. szeptember 22-én Rákosit, valamint a KMP és a Vági-párt negyven tagját letartóztatták. Rákosit és társait statáriális bíróság elé állították, de a nagy nemzetközi nyomás hatására végül mindannyian polgári bíróság elé kerültek. Óriási nemzetközi sajtófigyelem közepette, 1926. július 12-én kezdődött meg a kommunisták pere.

Ötévi távollét után éppen ekkor, 1926 júliusában érkezett haza Párizsból Illyés Gyula, és rögvest a baloldali-kommunista mozgalom sűrűjében találta magát. Bár Rákosi jól tudott franciául, a *L'Humanité*, a francia kommunista párt lapjának tudósítóját az egyik tárgyalás szünetében csak tolmáccsal engedték Rákosival beszélgetni. Illyés Gyula volt a tolmács.³ Illyés a kommunista pártnak nem volt tagja, de ekkor még szoros kapcsolatok fűzték a kommunista körökhöz. A tolmácsolásra Wessely László kérte fel, aki párttag volt, és akivel Sinkó Boriska társaságában, hármásban jöttek haza Párizsból, de Bécsben megszakították útjukat, hogy Landler Jenővel, a magyar emigráció első számú vezetőjével találkozzanak.

1926 nyarán a kommunista mozgalom felbolydult méhkasozhoz hasonlított, mindenki azt akarta tudni, hogy ki buktatta le Rákosiékat, ki a besúgó. A kérdésre többen azonnal tudni vélték a választ: Sámuel Lajos. Sámuel annak ellenére vett részt a KMP bécsi alakuló kongresszusán, hogy Demény Pál⁴ és Székér Nándor is figyelmeztette a pártvezetőséget Sámuel gyanús viselkedésére. A KMP vezetősége azonban, Rákosi és Vas Zoltán, aki ekkor a KIMSZ titkára volt, és illegális munkán Magyarországon tartózkodott, támogatta Sámuel részvételét, sőt őt választották egymás közötti összekötőjüknek.⁵ 1925. szeptember 22-én is, amikor Rákosit és Vas Zoltánt elfogták, egyedül Sámuel tudott a találkáról. Ebből Vas Zoltán logikusan azt a következtetést vonta le, hogy Sámuel áruló.⁶

A KMP belső köreiből hamarosan az a hír szivárgott ki, hogy Rákosi a vallatások során számos információt fecsegett ki, amivel kommunista elvtársait nehéz helyzetbe hozta. Ráadásul Sámuel éppen Rákosi javaslatára vehetett részt a KMP bécsi kongresszusán.⁷ Az ügy Kun Bélát is nagyon kínosan érintette, hiszen őt is figyelmeztették, hogy Sámuel spicli, mégsem tett semmilyen megelőző lépést, valamint ő szorgalmazta Rákosi Magyarországra küldését is. Szabadulása után, 1940-ben Moszkvában elszámoltatják majd Rákosit a „fecsegéséért”, de 1926-ban érinthetetlen volt, mert Európa-szerte olyan óriási mértékű propagandát fejtettek ki az érdekében, hogy a nimbuszát semmiféle kompromittáló adattal nem volt szabad rombolni, mert az megtépázta volna a kommunista mozgalom tekintélyét is. Mivel az említett okok miatt sem Rákosit, sem Sámuel nem lehetett nyilvánosan felelősségre vonni a tömeges lebukásért, Kun Bélának kapóra jött, hogy egy régi kommunistáról, Mendl Irmáról elterjedt a hír, hogy besúgó, hogy Sámuel szeretője lett, és kifaggatta őt.⁸

³ ILLYÉS: i. m. (1987), 336.

⁴ DEMÉNY Pál: „A párt foglya voltam”. DEMÉNY Pál élete. Szerk. KISS József, Bp., ELET, MKKE, 1988, 20.

⁵ SZEKÉR Nándor: *Föld alatt és föld felett*. Szerk. KÖMÜVES Imre, Bp., Kossuth, 1968, 276–281.

⁶ VAS Zoltán: *Tizenhat év fegyházban*. Bp., Szikra, 1952, 23–28.

⁷ NORMAI Ernő: *Beatrice egyik apródja. Emlékezés*. Szerk. BORSÁNYI György, Bp., Magvető, 1987, 124.

⁸ VAS: i. m. (1952), 51.

Ki volt Mendl Irma?

Mendl⁹ Irma 1895-ben született¹⁰ Budapesten, a MÁV-nál dolgozott, és a több nyelven beszélő fiatal lány gyorsan haladt előre a ranglétrán. 1919-ben azonban a kommunista igazgatóhelyettesnek volt a titkárnője, és a kommunistákról készült névjegyzék szerint ő maga is azonosult a kommunizmus eszméivel, ezért a Tanácsköztársaság bukása után nem maradhatott a MÁV-nál. Névtelen feljelentés alapján nyolc napig a budapesti rendőr-főkapitányság fogságában volt, de büntetőeljárás nem indult ellene, szabadon bocsátották. Egy bankban kapott állást, de ott is megmaradt radikális baloldalinak: 1925-ben belépett a Vági-pártba, a KMP fedőpártjába, ahol „[á]ldozatosan támogatta a politikai foglyokat, a munkásmozgalom újjászervezését, lelkesen dolgozott a gyermekbarát egyesület VI. kerületi vezetőségében. További rendőri zaklatásoktól tartva elhagyta az országot. 1925 októberében [...] olyan ígérettel küldték Moszkvába, hogy ott dolgozhat és tanulhat.”¹¹

Moszkvában azonban tanulás és munka helyett letartóztatás várta, amit Szolzsenyicin is megemlíti a *Gulag szigetvilágban*: „A magyar Mendel Irma egyszer (1926-ban) szerzett a Kominternben két jegyet a Nagy Színházba, az első sorokba. Egy Klegel nevű nyomozó udvarolt neki, s ő színházba invitálta a férfit. Édes kettesben végignézték az előadást, majd partnere elkísérte őt... egyenest a Lubjankára.”¹² Egyelőre nem tudjuk levéltári forrásokkal alátámasztani, hogy valóban ennyire regénybe illő körülmények között fogták-e el Mendl Irmát, Szolzsenyicin klaszikus művének egyetlen magyar szereplőjét, de elfogták. A kommunizmus áldozatainak korábban hivatkozott adatbázisából a letartóztatás időpontját is tudjuk: 1925. december 22. Tehát, ha igaz is a történet, akkor is 1925-ben kellett megtörténnie.

Mi köze mindennek Illyés Gyula és Hidas Antal barátságához?

Közvetlenül kevés, áttételesen nagyon is sok. Hidas kulcsszerepet játszott Mendl Irma letartóztatásában. Idézem Illés Lászlót, aki elsőként olvashatta a Moszkvából kapott dokumentumokat, Hidas vallomásait, amelyeket 1938-as letartóztatása után, az NKVD börtönében vetett papírra: „...miután [Hidas] első verseskötetét a párt 1925-ben

Bécsben kiadta, Berlinbe rendelték, és gyaníthatóan számlát nyújtottak be neki. Utasítást kapott, hogy Mihály bátyját és annak feleségét, Mendel Irmát munkalehetőség felcsillantása ürügyével kísérje el, pontosabban fogalmazva csalja ki Moszkvába. A szerencsétlen nőt itthon az illegalitásban provokátorsággal vádolták, ami akkoriban főbenjáró bűnnek számított. Hidas 1925. november 6-án a Kominternben jelentette Kun Bélának, hogy a feladatot végrehajtotta. Mendel Irmát hamarosan letartóztatták és főbe lőtték.”¹³ Az adatbázisból, amelyre korábban hivatkoztam, a pontos dátumokat is ismerjük: az OGPU Kollégiuma a magyar forradalmi mozgalomban kifejtett provokatori tevékenységéért 1927. június 9-én ítélte el, és 1927. szeptember 30-án lőtték főbe.¹⁴

Mendl Irma kivégzése tehát jelentős részben Hidas Antal lelkén szárad. Tudott-e, tudhatott-e erről Illyés Gyula, hiszen Illés László idézett sorai jóval Illyés halála után, 1999-ben láttak csak napvilágot? Bár Illyés jelenleg hozzáférhető műveiben egyszer sem fordul elő sem Mendl Irma neve, sem a vele egy politikai platformon álló Weiss-haus Aladáré, több érv is amellett szól, hogy tudnia kellett Mendl Irma sorsáról.

Mendl Irma kivégzésének következményei és sajtóviisszhangja Magyarországon

Baloldali, kommunista körökben Mendl Irma megvádolása, letartóztatása, majd kivégzése óriási hullámokat vert, sőt pártszakadást, kizárásokat idézett elő. Ekkor lett a mozgalom fekete báránya az MSZMP egyik alapítója, titkára, Weisshaus Aladár. Weisshaust 1925 nyarán, a Rákosi-per kapcsán egyévi börtönre ítélték, és 1925 augusztusában, távollétében a KMP I. bécsi kongresszusán beválasztották a Központi Bizottságba. Ezután azonban megbocsáthatatlan bűnt követett el: szembeszállt a KMP két nagyhatalmú vezetőjével, Kun Bélával és Landler Jenővel, akik Mendl Irmát rendőrspiclinek tartották.¹⁵ Mivel Weisshaus Mendl Irmát frakciós bosszú áldozatának tekintette, és kiállt mellette, érdemei egy szempillantás alatt semmivé foszlottak: Kun Béla kezdeményezésére 1926 decemberében huszonegy társával együtt likvidátorság vádjával kizárták a KMP-ből és az MSZMP-ből is.

Mendl Irma ügye nagy sajtónyilvánosságot kapott Magyarországon. Az Arcanum adatbázisában (ADT) 1927-ből

⁹ Mendl Irma nevét gyakran Mendelnek, időnként Mandlnak írják.

¹⁰ A sztálinizmus áldozatainak orosz nyelvű honlapján az 1898-as születési dátum téves.

Vö. <https://bessmertnybarak.ru/books/person/378083/>

¹¹ GADANECZ Béla – GADANECZ Éva: *A Weisshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom története (1927–1945)* = *Múltunk*, 1993, 2–3. sz., 70.

¹² SZOLZSENYICIN, Alekszandr: *A Gulag szigetvilág 1918–1956*.

Szépirodalmi tanulmánykísérlet I–III. Ford. SOPRONI András, Bp., Európa, 1993, I., 24.

¹³ ILLÉS László: *Üzenet Thermopüléből. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok a modernitásról, a szociális gondolatról és a globalizációról*. Bp., Argumentum, 1999, 106.

¹⁴ <https://bessmertnybarak.ru/books/person/378083/>

¹⁵ BORSÁNYI György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Bp., Kossuth, 1979, 291–292.

tizenkilenc, 1928-ból tizennégy hírt találtam a témáról. Fővárosi, vidéki, sőt külföldi újságok is tárgyalták az esetet. A lapok olykor pontatlanok voltak, olykor pongyolán fogalmaztak, politikailag elfogultak voltak, de a mozaikokból már 1927–1928-ban is a mai ismereteinkhez közelítő kép volt kirakható.

Elsőként, 1927. április 5-én, másfél évvel letartóztatása után, de nyilván nem véletlenül, egy külföldi kommunista lap, a *Munkás* (a korábbi *Kassai Munkás*), a Kommunisták Csehszlovákiai Pártjának magyar nyelvű napilapja adott hírt Mendl Irma elfogásáról. A szovjet fővárosból keltezett tudósítás közli, hogy „Moszkvában sikerült most a budapesti rendőrség egyik legveszedelmesebb spiclijét elfogni, aki már a Rákosi-pörben is nagy szerepet játszott. Ezt a spiclit Mendel Irmának hívják.” A cikk szerint Mendel 1919 óta áll a magyar rendőrség szolgálatában, és legutolsó gaztette az volt, hogy beszervezte a rendőrséghez Sámuel Lajos provokátort, akinek a segítségével lebuktatta Rákosi Mátyást.¹⁶ A lap nyilvánvalóan a kommunista mozgalom legbelső köreiből szerezte értesülését, hiszen április 5-én még nem született ítélet Mendl Irma ügyében, csak a kihallgatása lehetett folyamatban.

A cikk együtt említi Sámuel Lajost és Mendl Irmát, azt pedig kétséget kizáróan tudjuk, hogy Illyés ismerte a Sámuel-ügyet. Idézem naplója 1929. június 18-i bejegyzését: „Látogatás Sz.-nél. A feleségével elmesélték nekem a »Sámuel« nevű rendőrspicli történetét, aki elárulta a Rákosi-féle kommunista ügyet. Elég furcsa és romantikus történet. Sámuel – ez a fedőneve volt, itt senki sem ismerte az igazi nevét – egy fiatal, huszonöt éves lakatos volt, akit mindenki imádott (a szeméért). Volt érettségije. A k[ommunisták] között élt. A kirándulásokra mindig Sz.-né vitt számára ennivalót, igen szerényen. Ő rendelkezett a párt pénzével. Tökéletes bizalom. Egy napon meg akarja győzni Sz. Gy.-t és Sz. M.-t, hogy azonnal hagyják el Magyarországot. Ők elutaznak. Két nappal később mindenkit letartóztatnak. Sz. fivére, kijöve a börtönből, zokogva meséli, hogy megkínózták Sámuel. Ugyanaznap Sz. látja S.-t az utcán. Követi. Nem kínózták meg – ez látszik. Sz. gyanút fog. A fivére megüti, amikor bejelenti neki, mit gondol, kiteszik a pártból. Találkozik S.-l, aki bevallja neki, hogy spicli volt. Pénzt kér tőle, hogy eltszoljon egy kassai ügyet, amelyben Sz. kompromittálta magát. Ez nem volt igaz. Nem ad neki. Pénz nélkül rendezzi a dolgot. Meghívja magához S.-t. A felesége nem akarja

elhinni. S. elmeséli, hogyan lett spicli. Igazi k[ommunista], az volt. Szlovákiában megölt egy Magyarországról szökött bírót. Letartóztatás. Arra kényszerítik, hogy spiclikedjék, mert ha nem, átteszik a szlovák határon. *Ráká-pott az ízére*. De Sz.-eket nagyon szerette, és megmentette őket.”¹⁷ Sajnos, nem sikerült megfejtennem, hogy kit takar az Sz. Gy. és az Sz. M. rövidítés, ki az kommunista házaspár, akiket Illyés meglátogatott, és akik bizalmas információkat adtak át neki. Lehet, hogy fedőnév?

Baloldali körökben Sámuel Lajos neve az 1920-as években és később is közszájon forgott. Normai Ernő, Illyés iskolatársa, egyik legjobb barátja emlékirataiban szintén tényként közli, hogy Sámuel besúgó volt.¹⁸ Ha Illyés ismerte a Sámuel-ügyet, márpedig ismerte, akkor ismernie kellett a vele szoros kapcsolatban levő Mendl Irma-ügyet is.

Tudhatott-e Illyés Hidas Mendl Irma letartóztatásában játszott szerepéről?

Nehéz volt nem tudnia róla, ugyanis több lap is néven nevezte Hidast. Elsőként a *Budapesti Hírlap* 1928. október 19-i száma részletezte Mendl Irma törbe csalását: „...felkereste őt két fiatalember, Szántó Gyula és Szántó Mihály. Mindketten kommunisták, és régi ismerősei Mandl Irmának. Szántó Gyula a berlini szovjetkövetség alkalmazottja, fivére, Mihály pedig Moszkvában filmszínész. Szántóékat bízták meg azzal, hogy Moszkvába csalják.

A két fiatalember behálózta a leányt. *Rábeszélték, hogy menjen velük Berlinbe, ahol jó állást szereznek neki*. Mandl Irma engedett is a rábeszélésnek, elbúcsúzott az édesanyjától, Szántóék hamis útlevelet szereztek számára, és kivitték Berlinbe. Ez volt az első állomás. Rövid berlini tartózkodás után azzal álltak elő, hogy a berlini szovjet követségen már nincs számára állás. *Felajánlották, hogy Moszkvába viszik, és ott majd elhelyezkedhet*. A lány vakon ment velük. Alig gördült át azonban a vonat Szovjetország határán, az előre értesített vörös rendőrök letartóztatták és most már mint foglyot kísérték Moszkvába.”¹⁹

Szántó Gyula nem más, mint Hidas Antal. Hidas Spitzerből magyarosított előbb Szántóra, majd Hidasra. Illyés a leveleiben még az 1950-es években is Gyulának szólította. A cikkben számos súlyos tévedés, pontatlanság van – Mandlnak írja a Mendl nevet; Hidas fivére nem volt Moszkvában színész, hanem Pesten élt, és Mendl Irma férje vagy élettársa volt stb. –, de a történet gerince meg-

¹⁶ A magyar rendőrség spiclikkel gyűjt adatokat Szántóék ellen = *Munkás*, 1927. április 5., 1.

¹⁷ ILLYÉS Gyula: *Naplóbejegyzetek (1929–1945)*. Szerk. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1986, 9. Illyés naplóbejegyzése nem jutott el a történész szakmához, mert publikálása után öt évvel olyan szakcikk jelent meg, amely szerint Sámuel nem volt besúgó. Vö. SZEKERES

József: *Egy dokumentum története. Rákosi Mátyás 1925. évi rendőrségi és ügyészégi vallomásainak jegyzőkönyve* = *Történelmi Szemle*, 1991, 1–2. sz., 97.

¹⁸ NORMAI: i. m. (1987), 124.

¹⁹ SÁGI Pál: *Moszkvába csalták és kivégezték a Vági-párt titkárnőjét* = *Budapesti Hírlap*, 1928. október 19., 7.

egyezik Hidasnak az NKVD levéltárából előkerült, saját kezűleg írott vallomásaival.²⁰

Az idézett újságcikk és a többi is összekeveri a Rákosi és a Szántó Zoltán nevével fémjelzett kommunista pert, és azt állítják, hogy Mendl Irmának azért kellett meghalnia, mert elárulta Szántót és társait. Ez képtelenség, hiszen Szántóékat 1927. február 24. és március 3. között tartóztatták le, és akkor Mendl Irma már csaknem másfél éve szovjet börtönben sínylődött. Szántó Zoltán – nem rokona Hidasnak! – letartóztatott társai között volt Illyés Gyula egyik legjobb barátja, Normai Ernő is. Illyés annyira figyelemmel követte az eseményeket, annyira szívén viselte barátja sorsát, hogy Normait még a börtönben is meglátogatta, szabadulása után pedig sokat találkoztak és beszélgettek, újabb börtönbüntetése után pedig Illyés szerzett neki állást.²¹ Szinte elképzelhetetlen, hogy beszélgetéseik során éppen az nem került volna szóba, hogy ki lehetett a besúgó. Ekkoriban Illyés még érdeklődött a mozgalom iránt, 1926 végén még az MSZMP egyik pártrendezvényén, egy előadáson is megjelent a párt Gömb utcai helyiségében.²²

Tudhatta-e Illyés, hogy ki volt Mendl Irma?

Illyés 1919-ben hallgatója volt a Közoktatásügyi Népbiztosság ifjú munkás előadóképző tanfolyamának, amelyről a *Beatrice apródjai*-ban is megemlékezett: „Legkedveltebb, mert legfölkészültebb és leglelkesebb előadónk Litván József volt. Kurzusát Dosztojevszkijel kezdte, és más területek bejárása közben újra és újra hozzá tért vissza, ha másért nem, bizonyító citátumokért, örökbecsű bekezdésért.”²³ Emlékiratában Litván József apró módosítással jóváhagyta a leírtakat, emlékezett Illyésre.²⁴

De mi köze Mendl Irmához Litván Józsefnek? A nővére volt, Mendl József 1918-ban magyarosította nevét Litvánra.²⁵

Illyés Litván József fiát, Litván György történészt is ismerte, tegeződött vele, nagyinterjút adott neki, elismeréssel írt róla naplójában.²⁶ Litván György – igaz, Illyés halála után – ugyancsak nyilatkozott a nagynénjéről.²⁷ Éppen Illyéssel ne került volna szóba családi traumájuk?

Még egy utolsó érv. Vas Zoltán, akit szintén a Rákosi-perben ítélték el, és akinek a tárgyalásán 1926-ban jelen volt Illyés, 1940-ben Rákosival együtt szabadult, majd hazajött Moszkvából 1945-ben, jó viszonyt ápolt Illyéséssel, többször vendégeskedtek egymásnál, és emlékiratiban ő is név szerint említi Mendl Irmát.²⁸ Mielőtt még a „madarat tolláról, embert barátjáról” közmondás szellemében elhamarkodottan pálcát törnénk Illyés fölé, tisztázni kellene, hogy Mendl Irma tényleg áruló volt-e vagy sem. Érthető, hogy Mendl Irma családja az ártatlansága mellett érvelt. Litván Józsefet erről nővérének az OGPU börtönéből kicsempészett levele győzte meg.²⁹

Hidas nem volt a moszkvai emigráció közkedvelt figurája, de arról nem tudunk, hogy a Mendl Irma-ügy miatt bármelyik elvtársa szemrehányást tett volna neki, noha biztosan tudjuk, hogy ismerték az ügyben játszott szerepét. Lengyel József 1974-ben, a *Der Spiegel*-ben olvasta Mendl Irma lefogásának Szolzsenyicin-féle történetét, és naplójában a következő megjegyzést fűzte hozzá: „Hidas Antal csalta-hozta Mendl Irmát a SZU-ba. Mert – így mondták nekünk – rendőrségi besúgó volt. Azzal mi teljesen egyetértettünk, hogy kivégezték. De miért kellett akkor így elfogni? Azt, hogy mi volt itt, a legjobban Hidas tudná (ha merné) elmondani. Hiszen a sógornője volt.”³⁰ Lukács György még radikálisabban, irgalmat még kevésbé ismer-

Hidas Antal feleségével, Kun Ágnessel otthonukban, 1962
Fotó: Keleti Éva, MTI

²⁰ NKVD-irattár, Hidas-dosszié, (1938. január 20-i vallomás) 74–75. 1993-ban, amikor Illés László megkapta a Hidas-dossziét, az iratok rendezése folyamatban volt, a végleges jelzeteket nem tudta megadni, azóta pedig a dosszié hozzáférhetetlen.

²¹ NORMAI: i. m. (1987), 161., 203., 255.

²² SZERÉNYI Sándor: *Érdemes volt!* Bp., Kossuth, 1985, 116.

²³ ILLYÉS Gyula: *Beatrice apródjai* = Uő: *Regények I–II.* Bp., Osiris, 2003, I., 565–566.

²⁴ LITVÁN József: *Ítéletidő.* Szerk. TÓTH Pál Péter, Bp., Tekintet Alapítvány, 1991, 25.

²⁵ [Névváltoztatások] = *Budapesti Közlöny*, 1918. február 8., 7.

²⁶ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek (1977–1978).* Szerk. ILLYÉS Gyuláné, ILLYÉS Mária, Bp., Szépirodalmi, 1992, 350.

²⁷ *Nekem – Hetven.* LITVÁN Györggyel RÁDAI Eszter és HEGEDŰS B. András beszélget = *Beszélő*, 1999, 4. sz., 10.

²⁸ VAS: i. m. (1952), 51.

²⁹ LITVÁN: i. m. (1991), 89–90. Ha Mendl Irmának sikerült levelet kijuttatnia az OGPU börtönéből, akkor az olyan csoda, ami csak neki sikerült. Sajnos nem tudok róla, hogy a levél közgyűjteménybe került volna.

³⁰ LENGYEL József *noteszeiből.* 1955–1975. Szerk. MAJOR Ottó, Bp., Magvető, 1989, 526–527.

rően nyilatkozott Mendl Irma kapcsán: „Inkább vesszen száz ártatlan, mintsem egy bűnös meneküljön.”³¹ Hidasnak az NKVD levéltárából előkerült vallomásaiban sincs szemernyi nyoma sem a lelkiismeret-furdalásnak. A hazai kommunisták és az emigráció is árulónak tartotta Mendl Irmát, aki rászolgált a sorsára. A börtönbe juttatott kommunisták szemszögéből ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen például Vas Zoltán tizenhat év fegyházat „köszönhetett” Sámuel Lajosnak. Vagy Mendl Irmának?

A történészeknek sem sikerült dűlőre jutniuk Mendl Irma bűnössége kapcsán. Borsányi György Kun Béláról szóló monográfiája magyar kiadásában határozottan azt állítja, hogy Mendl Irma spicli volt.³² Tizennégy évvel később, ugyanezen műve angol kiadásában már sokkal óvatosabban fogalmaz: Landler, aki Mendl Irma ellen a bizonyítékokat „szállította”, és a forrása is tévedhetett.³³ Gadanez Béla és Gadanez Éva egyértelműen tagadja Mendl Irma bűnösségét,³⁴ Peter Pastor szerint is ártatlan.³⁵ A vitát Konok Péter kutatásai látszanak eldönteni, aki az 1934. évi Baloldali Összesítőben (a csendőrség központi nyomozó parancsnoksága általában kéthetenként adta ki az úgynevezett baloldali összesítő jelentést, amelyben értékelte a néphangulatot, különösen a munkásokét és a baloldali pártokét) azt a bejegyzést találta, hogy Mendl Irma a rendőrség alkalmazásában állt, ám Weisshaus „Mendel [sic!] Irma bizalmi szolgáltatásairól nem bírt tudomással. (MOL K 149. 651. 1. 6. 1934/ III. 103.1.)”³⁶

Sem Illyés, sem Hidas nyomtatásban megjelent munkáiban egyszer sem bukkan fel Mendl Irma neve. Nem tudni, hogy magánbeszélgetéseikben szóba került-e közöttük a Mendl-ügy, de úgy vélem, az elmondottak után nem kétséges, Illyés tudta, hogy Mendl Irma halála Hidas lelken szárad, de nem tudhatta biztosan, hogy Hidas ártatlant vagy bűnöst juttatott az NKVD kezére, hogy Mendl Irma megérdemelte-e büntetését vagy sem, hogy tényleg besúgó volt-e vagy sem.

Illyés Petőfi-könyvének orosz kiadása

A Szovjetunióban Petőfi volt a legismertebb magyar költő, a forradalmi költő, éppen ezért nagy jelentősége volt, hogy ki és hogyan ismerteti meg költészetét az orosz nyelvű olvasókkal. Az 1920-as és 1930-as években a fordítások

németből készültek, és egyik fordítója nem kisebb ember volt, mint Lunacsarszkij, a művelődésügyi népbiztos.

1945 után Magyarország a Szovjetunió befolyási övezetébe került, és a Petőfi-kérdés még fontosabb lett. Hidas Antal volt az a moszkovita emigráns, aki kezében tartotta a Petőfivel, sőt az egész magyar irodalommal kapcsolatos ügyeket, ő volt a magyar irodalom moszkvai pápája. Vitathatatlan tény, hogy Hidas és felesége, Kun Ágnes – Kun Béla lánya, fordítói nevén Anna Krasznova – sokat tett a magyar irodalom szovjetunióbeli népszerűsítéséért, lakásuk fordítóműhelyként működött. A fordításokhoz a legkiválóbb költőket nyerték meg, többek között Borisz Paszternakot.

A Hidas házaspár azonban nemcsak a Petőfi-fordításokat gondozta, hanem Hidas megírta Petőfi életrajzát is, amely 1949-ben, a Molodaja Gvardija Kiadó híres, még Gorkij által elindított sorozatában (ЖЗЛ) jelent meg. Hidas magyarul írta meg az életrajzot, és a felesége fordította oroszra, amely gyors egymásutánban több kiadást is megért. A magyar irodalom alaposabb ismerői azonban itthon és a Szovjetunióban is tudták, hogy létezik egy nagyságrendekkel művészebb, színvonalasabb életrajzi esszé Petőfiről – Illyés Gyuláé. Illyés gyerekkorától kezdve rajongott a *Nemzeti dal* költőjéért, olyan tüzetesen ismerte életművét, hogy 1936 őszén mindössze két hónap alatt írta meg róla immár klasszikus könyvét.

1954 decemberében, a szovjet írók második kongresszusán Veres Péter vezetésével a magyar írók küldöttsége is részt vett. A Szovjet Írószövetség Külügyi Bizottságában, ahol egyebek között az is szóba került, hogy magyar íróktól mit kellene oroszra fordítani, Veres Péter Illyés Petőfijét javasolta. Hidas is jelen volt a megbeszélésen, és bár többször is hozzászólt a témákhoz, és Petőfi-ügyben többszörösen érintett volt, Veres Péter javaslatát elengedte a füle mellett.³⁷ Nem azért hallgatott, mert Illyés műve nem jutott el hozzá Moszkvába. Eljutott, hiszen Hidas 1945-ben orosz nyelvű jellemzést írt Illyésről, amelyben említi a Petőfit is: „Nagykultúrájú és művelt ember. Petőfi-könyve azt mutatja, hogy marxista–leninista ismeretekkel is bír.”³⁸ Azt ugyan még csak sejteni sem lehet, hogy hol lelte fel Hidas a marxista–leninista ismereteket Illyés könyvében, de jó szándékát nem vonhatjuk kétségbe.

³¹ LITVÁN: i. m. (1991), 90.

³² BORSÁNYI: i. m. (1979), 291.

³³ BORSÁNYI György: *The Life of a Communist Revolutionary, Béla Kun*. New York, University Press, 1993, 312.

³⁴ GADANEZ B. – GADANEZ É.: i. m. (1993), 70.

³⁵ PASTOR, Peter: *A szovjet represszió magyar kommunista áldozatai a húszas és harmincas években = Tertium datur. Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára*. Szerk. JUHÁSZ József, SZVÁK Gyula, Bp., Rus-sica Pannonica, 2018, 97–98.

³⁶ KONOK Péter: *A trockizmustól a tanácskommunizmusig. A magyarországi baloldali kommunizmus és a „Hartstein-csoport” 1928–1933 = Múltunk*, 2002, 2. sz., 17.

³⁷ *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika a hrucsovi korszakban. Orosz levéltári iratok, 1953–1964. I. (1953–1957)*. Szerk. BABUS Antal et al., Bp., Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019, 115.

³⁸ RGASPI, f. 495, op. 199, gy. 131.

1955. november 12. és december 3. között Illyés Király István társaságában a Szovjet Írószövetség Külügyi Bizottságának meghívására Moszkvába utazott. Illyés találkozott Hidassal is. Utoljára 1934-ben látták egymást, amikor Illyés a szovjet írók első kongresszusának volt meghívott vendége. Az 1955-ös újbóli találkozást ekként idézte fel Hidas: „1955. Arról értesülök, hogy Illyés Gyula Moszkvába érkezik. Félek a találkozástól. Érthető. Hiszen én egyes »nagy emberek« által tizennégy évvel meghosszabbított emigráció »keserű levében« forgok.³⁹ Egy Moszkvától harminc kilométerre levő alkotóházba szököm el. És mégis, amikor Gyula azt üzeni: akár éjszaka is hajlandó, csak találkozzunk... megtörténik a találkozás.”⁴⁰ Király István, aki hazatértük után azon frissiben beszámolt tapasztalatairól a budapesti szovjet nagykövetség munkatársának, nem érzékelte Hidas vonakodását, félelmét: „Hidas azonnal találkozni akart Illyéssel, demonstratívan aláhúzta, hogy négy szemközt, Király nélkül szeretne vele beszélni. Nyíltan mellőzte Királyt, annak ellenére, hogy Illyés egyenesen megmondta neki: hármuknak együtt kellene beszélniük.”⁴¹ Hidas hajthatatlan maradt, és végig sértette Királyt. Hidas és Illyés végül kétszer is találkozott. (Hidas, nem lehetetlen, hogy éppen Illyés rábeszélésére, végül meggondolta magát, hajlandó lett volna Királlyal is találkozni, de az előzmények után érthető módon Király ezt elutasította.)

Hazatérte után Illyés levélben köszönte meg a Hidas házaspárnak a „baráti fogadást, a kellemes órákat”, hogy személyesen is megismerkedhetett Leonyid Martinovval, a magyar irodalom, többek között Petőfi kiváló tolmácsolójával, Hidas barátjával.⁴² Megindult köztük a levelezés, Illyés megnyugtatta Hidast, hogy nincsen akadálya művei magyarországi kiadásának, ajándékot, könyveket küldtek egymásnak, irodalmi eseményekről cseréltek véleményt. 1957-ben a Hidas házaspár hazalátogatott, 1959 szeptemberében pedig végleg visszatelepült Magyarországra, és a kapcsolat szorosabbra fonódott a két család között. Barátságuknak azonban voltak határai – legalábbis Hidas részéről.

Mint említettem, Moszkvából hazatérve a budapesti szovjet nagykövetséggel kiváló kapcsolatokat ápoló Király István 1955. december 20-án találkozott V. Ny. Kélin nagykövetségi attaséval, és részletesen beszámolt az útkiról: „Király megtudta, hogy oroszra fordították Illyés Petőfiről szóló kiváló művét, amelyet nagyon nagyra értékelték Magyarországon, ugyanakkor azért nem adják

ki, mert ugyanebben a témában írt könyvet Hidas is, amely természetesen jelentős mértékben elmarad Illyés művétől. Azért, hogy ne rontsák a Hidas könyvéről kialakult képet, nem adják ki Illyés művét.”⁴³

Felesége, Landler Mária, Landler Jenő unokahúga révén Királynak elsőrangú orosz-szovjet kapcsolatai voltak, befolyásos emberekkel találkozott Moszkvában, tehát valószínűleg nem légből kapott értesüléseket osztott meg a budapesti szovjet nagykövetség munkatársával. Illyés Petőfije végül csak 1972-ben jelent meg oroszul, Jelena Malihina fordításában. Az biztos, hogy 1955-ben Malihina fordítása még nem volt kész, mert a magyar irodalom későbbi kiváló fordítója csak ekkortájt kezdett magyarul tanulni, első fordítása, Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* regénye 1956-ban látott napvilágot.⁴⁴ Ha nem a Malihináé, akkor kinek a fordítása lehetett kész 1955-ben? Egyelőre nem tudjuk, nem áll a rendelkezésünkre erre vonatkozó levéltári dokumentum, de sejtéseink vannak. Mint Király kifejtette Kélinnek, Moszkvában két fordítói tábor feszült egymásnak. Hidas és felesége, Kun Ágnes, akikhez később csatlakozott Oleg Rosszijanov és Jelena Malihina is, valamint az Alekszandr Gerskovics és Oleg Gromov nevével fémjelzett csoport. A két tábor, de legalábbis Hidas és Gerskovics gyűlölte egymást. Gerskovics ugyanis azt a „pimaszságot” követte el, hogy Hidas féltékenyen őrzött és kisajátított felségvizeire merészkedett: Petőfit merészelt fordítani és kutatni. Az ő fordításában jelent meg például a *Tigris és hiéna*, 1979-ben pedig Az én Petőfim című kötetben tanulmányait is kiadta. Valószínű tehát, hogy Gerskovicsnak és csapatának valamelyik tagja fordította le Illyés Petőfijét vagy egy részt belőle. Egyelőre ez csak feltevés, dokumentummal nem tudjuk alátámasztani. Az viszont tény, hogy Hidastól nem volt idegen az ármánykodás. 1962-ig sikeresen megakadályozta, hogy József Attila versei megjelenjenek orosz fordításban. Barátai révén olyan elképesztő befolyása volt, hogy 1955-ben, amikor a szocialista tábor József Attila születésének ötvenedik évfordulóját ünnepelte, elérte, hogy a Szovjetunióban mindössze egyetlen recenzió jelent meg József Attiláról, az is Lembergben! Mindezt annak ellenére, hogy Magyarországon ekkor József Attiláról már irodalmi díjat neveztek el, és Majakovszkij mellett őt tartották a legnagyobb szocialista költőnek. Hidasnak tehát megvoltak hozzá az eszközei, hogy megakadályozza egy-egy költő, író megjelenését orosz nyelven. Király szerint Illyés Gyula Petőfi-könyvével is ezt tette.

³⁹ Arra céloz, hogy Rákosi Mátyás miatt nem térhetett vissza Magyarországra a többi emigránssal együtt 1945-ben, hanem csak 1959-ben.

⁴⁰ HIDAS Antal: *Szólók az időhöz. Visszaemlékezések*. Bp., Magvető, 1979, 505–506.

⁴¹ *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika... i. m.* (2019), 219.

⁴² *Egy barátság néhány év tükrében*. ILLYÉS Gyula és HIDAS Antal levelezéséből = *Új Írás*, 1986, 8. sz., 71.

⁴³ *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika... i. m.* (2019), 220.

⁴⁴ FÖLDEÁK Iván: *Kedvelem a nehéz feladatokat*. Budapesti beszélgetés Jelena MALIHINÁVAL = *Nagyvilág*, 1979, 10. sz., 1563.

Egyelőre arra a kérdésre sem tudunk válaszolni, hogy Illyés tudott-e róla, hogy a Petőfi-könyvét már 1955-ben oroszra fordították. Illyés nyomtatásban megjelent munkáiban nincs nyoma a Petőfi-afférnak, de nehéz elképzelni, hogy a moszkvai egy hónap alatt a Hidas által vérig sértett Király, már csak azért is, hogy borsot törjön Hidas orra alá, ne osztotta volna meg értesüléseit Illyéssel Petőfi-ügyben.

Az biztos, hogy Illyés tudott Hidas József Attilával kapcsolatos mesterkedéseiről, tehát tudhatta, hogy ha az érdeke úgy kívánja, alantas eszközöktől sem riad vissza. Ugyanis Illyés és Király találkozott Juhász Péterrel, a moszkvai magyar kulturális attaséval, és találkozzuk fő témája a „József Attila-kérdés volt”.⁴⁵ Juhász minden követ megmozgatott az orosz nyelvű József Attila-kötet megjelentetéséért, és hivatalos jelentéseiben Hidas ármánykodásairól is lerántotta a leplet. De tegyük fel, ami elképzelhetetlen, hogy Juhász tapintatosan hallgatott Illyés előtt Hidas módszereiről; Illyés akkor is tudott Hidas szerepéről.

1956 márciusában a József Attila-ügy megoldása érdekében utazott Moszkvába Waldapfel József, a pártkörökben is befolyásos akadémikus irodalomtörténész.⁴⁶ Illyés 1956. április 21-én kelt, Hidasnak írott levelében van egy rejtélyes mondat: „Olvastam Waldapfel nyilatkozatát, elismerését, az övét! – hogy igazságtalanságot követett el az irodalomkritika. De hát ki követte el? S kinek a dolga jóvá tenni?”⁴⁷ Illyés egyértelműen Waldapfel *Moszkvában, József Attilával* című cikkére utal, amely pár nappal korábban, a pártlapban, a *Szabad Nép* április 15-i, vasárnapi számában jelent meg, és amelyben Hidasék aknamunkáját és érdemeit egyaránt szóba hozta. Elmondja, hogy előadására meghívták Hidast és Kun Ágnes is, „akiknek igen nagy érdemeik vannak a magyar irodalom szovjetunióbeli népszerűsítése s a magyar irodalommal foglalkozó fiatalok nevelése körül, de akiknek elfoglaltsága nem kis részben akadályozta idáig József Attila elismerését a szovjet irodalomban. Hadd tegyem hozzá: bármennyire helytelenítem ezt, nem tudok egyetérteni Hidas érdemeinek és irodalmi munkásságának itthoni agyonhallgatásával sem.”⁴⁸ Illyés ezekre a sorokra célzott Hidasnak írott levelében, és ha máshonnan nem, innen értesülnie kellett Hidas álságos ténykedéséről. Feltűnő viszont, hogy levelében a József Attila-ügyről nincs mondanivalója, csak Hidas sérelmeire reagál.

A minket most érdeklo kérdésre azonban, hogy Illyés tudott-e róla, hogy az ő Petőfi-könyvének a megjelenését

is gáncsolta Hidas, sajnos egyelőre nem tudunk válaszolni.

Összegzés

Ha az eddig elmondottak alapján meg kívánjuk vonni Illyés és Hidas barátságának mérlegét, Illyésnek a bevezetőben idézett jelzőjét érzem a legtalálóbbnak: különös. Mert mégiscsak különös, hogy Illyés, aki fiatalon elvesztette hitét, amikor ateistaként elindult Párizsba, egy kis Károli-féle *Bibliát* vitt magával, amelynek utolsó lapjára jegyezte föl nyugat-európai vándorlásának állomásait, dátumait. De még ennél is különösebb, hogy ezt a *Bibliát* egy ateista kommunista ajándékozta neki: Hidas Antal.⁴⁹ Ez nyilván irracionális dolog, amint az is, hogy Illyés Hidas számos etikátlan húzása, mérhetetlen hiúságából fakadó lépése fölött szemet hunyt. A Mendl Irma-ügy és talán a Petőfi-ügy fölött is. Ha az eszével tudta is Illyés, hogy Hidas nem gáncs nélküli lovag, a fiataalkori baráti együvé tartozás érzése legyőzte benne fenntartásait. Meg a nehézségi erő is, amelynek minden kapcsolatban megvan a maga nem elhanyagolható hányada. Illyés tudta ezt magáról, tudta, hogy kiegyezést kereső gesztusai alkataiból is fakadnak: „Az is bajom, hogy túl nagy tekintettel vagyok másokra. Nők neveltek... Nem tudom eléggé érvényesíteni a saját természetemet. Mások természete fontosabb, mint a sajátom.”⁵⁰

Hidas tisztában volt vele, hogy erre a barátságra ő van jobban rászorulva: „1959-ben, hazatértemkor az volt az érzésem, hogy szinte ő az egyedüli ember, aki megért, akit összes ellentmondásaival együtt megérttek, aki szeret, akit szeretek, akivel majdnem minden nap találkoztam nála, nálam.”⁵¹ Hidas az elismerő szóval sem fukarkodott: „Eleve megmondom: az Ady utáni magyar irodalomban senki annyi örömet, izgalmat, szépet és búsongást nem szerzett nekem, mint Illyés Gyula.”⁵² Illyés ilyen egyértelmű dicséretet soha nem mondott Hidas verseiről, prózájáról, „mellébeszél”, Hidas férfiúi vonzerejét ecsetelte, a művészetéről és a korról beszélt általánosságban. Voltak jócskán vitáik is, a fiataalkori nosztalgián, a nehézségi erőn túl azonban volt még valami, ami egymás mellett tartotta őket, az, amit Hidas ekként fogalmazott meg: „Igen, ez az emberszabású plebejusság kötött minket össze mindjárt az elején és később. Úgy is mondhatnám: a lélek testalkata; a város és a falu kültekének népe.”⁵³

⁴⁵ Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika... i. m. (2019), 209.

⁴⁶ Lásd erről BABUS Antal: *József Attila 1945–1962 közötti szovjetunióbeli recepciója* = BABUS: i. m. (2007), 78–123.

⁴⁷ *Egy barátság néhány év tükrében*. i. m. (1986), 73.

⁴⁸ WALDAPFEL József: *Moszkvában, József Attilával* = *Szabad Nép*, 1956. április 18., 5.

⁴⁹ ILLYÉS Mária közlése.

⁵⁰ BERTHA Bulcsu: *Illyés Gyula műhelyében = A költő felel. Beszélgetések ILLYÉS Gyulával*. Szerk. FÖLDES Anna, Bp., Szépirodalmi, 1986, 418.

⁵¹ HIDAS Antal: *Illyés Gyula. Fragmentumok egy készülő portréból* = HIDAS: i. m. (1979), 506.

⁵² Uo., 502.

⁵³ Uo., 507.